

«ГЕРОЙ З ТИСЯЧАМИ ОБЛИЧ»

Іван Мазепа, поза всяким сумнівом, належить до тих історичних постатей України, про які можна без будь-яких застережень стверджувати: якби раптом їх не було насправді, їх варто було б вигадати. Адже без згадок про Мазепу нині неможливо уявити не тільки українську історію, а й українську ментальність. Не кажучи вже про красне письменство, архітектуру, образотворче мистецтво, книговидання і навіть боністику. А ще ж є царини політики, державотворення, дипломатії, де гетьман також залишив по собі не такий уже й пересічний і непримітний слід, радше навпаки.

Монументальність звершень особистості зазвичай провокує в сучасників і нащадків пильний інтерес до неї. Не став винятком з цього правила й Іван Мазепа, перетворившись із часом на культового персонажа української історії. І, скажімо, якщо про переважну більшість очільників Української козацької держави написано по одній, максимум дві книжки, а про декого й узагалі жодної, то мазепіана охоплює десятки лише монографічних досліджень, тисячі більш чи менш вартісних статей і розвідок, у яких відображено різноманітні аспекти життя й діяльності цього справді найбільш відомого українського гетьмана¹. Показово, що в умовному рейтингу книжної популярності Мазепа обігнав навіть батька-засновника козацької держави Богдана Хмельницького.

Проте, як відомо, у кожній медалі є зворотний бік. У випадку з популярністю Івана Мазепи зворотний бік обернувся витворенням образу героя, який має тисячу облич, до того ж ці обличчя нерідко настільки різні, що в разі окремого історико-генетичного аналізу ймовірність генетичної спорідненості представлених у літературі персонажів стрімко наближалася б до нуля.

Відповідь на питання, чому історична пам'ять про Мазепу представлена в такій різнобарвній, сповненій різних сюжетних ліній, а головне — принципово відмінній за своїми сутнісними параметрами картині, до певної міри дає культова праця всесвітньо знаного американського дослідника з порівняльної міфології Джозефа Кембелла «Тисячолікий герой»³, яка, власне, і навіяла мені метафору про Мазепу як про «героя з тисячами облич». У праці ж Кембелла, нагадаю, момент здобуття Одиссеєм сакрального знання про себе та світ, який його оточує, описано через сходження у світ потойбічний, у царство Аїда. І подорож ця стає для давньогрецького героя одночасно алегорією смерті й переродження в новій якості. Для Івана Мазепи візит до похмурого Зевсового брата, що ознаменував завершення життя у звичній земній іпостасі, розпочався вранці 25 жовтня 1708 року, коли він сповістив Військо Запорозьке про розрив з царем Петром I та перехід у табір його супротивника — шведського короля Карла XII, закликавши при цьому ошелешених від несподіванки козаків до нової «будучини»³. А ось щодо часу завершення цієї екзистенційної подорожі — такої певності немає. Адже й після фізичної смерті перелік «звершень» і «фіаско» ранньомодерного героя, хоч як парадоксально це звучить, і далі невпинно зростає та множився. Нехай уже й не в реальному вимірі, а лише метафізично — в уяві дослідників чи просто небайдужих до гетьманової долі людей. У найкращому разі — це спроби переосмислити суперечливий спадок Івана Мазепи, виявити на його життєвому шляху визначальні розвилки, так звані біфуркаційні точки, які, власне, й уможливили таке переродження цієї історичної постаті. У найгіршому ж — висмикування окремих артефактів, як реальних,

так і уявних, щоб підтвердити власні умоглядні оцінні судження. Як правило, категоричні й однозначні. А ще не забуваймо про те, що зацікавленість в оцінних судженнях максимально стимулювали політичні й ідеологічні запити і потреби — як внутрішньоукраїнські, так і зовнішні, імперські. Останні, до слова, не втратили своєї актуальності й нині, байдуже, що вже минає перша чверть XXI століття.

Отож немає чого дивуватися, що представлені в літературі «Мазепи» такі різні й іноді аж надто не схожі між собою. В одних випадках гетьман — «державотворець», «меценат», «покровитель церкви й шанувальник освіти», а в інших — «соціальний гнобител», «зрадник» і навіть «віровідступник». В одних — «умілий дипломат», за порадою до якого зверталися навіть царі, в інших — людина, що, намагаючись вдовольнити власні корисливі інтереси, необдуманими рішеннями накликала біду на всю Україну. Одні історики, які вбачають у Мазепі адепта здобуття козацькою державою незалежності, стверджують, що чи не одразу ж після отримання гетьманської булави він плевав наміри відірвати Україну від Москви й тільки чекав слушної нагоди зреалізувати свій задум. Натомість інші, які, щоправда, не бачать у його діяч ні найменших натяків на турботу про загальне добро, а лише ставлять на карб абсолютизоване користоловство, налаштовані ще більш рішуче та переконують, що вже від народження майбутній гетьман дивував своїм умінням зраджувати — усіх і завжди, постійно та з неабияким натхненням. Який же лик Мазепи з-поміж названих є справжнім чи принаймні наближеним до нього? І чи існує золота середина, здатна примирити палких критиків гетьмана й не менш затятих його апологетів? Запитань багато, і, вочевидь, кожен мусить шукати власного «Мазепу».

Свій пошук «мого Мазепи» я розпочав іще наприкінці дев'яностих — на початку двотисячних років, коли з колегою Олексієм Струкевичем готував до друку український переклад німецькомовної книжки Бориса Крупницького «Гетьман Мазепа та його доба»⁴. Згодом, попри численні спокуси представити власне бачення життя

і діяльності цього знакового персонажа української історії, волів зосередитися на вивченні історії розвитку козацької держави, формуванні її соціокультурних параметрів, урешті перебігу відносин Гетьманату з династією Романових — як у нетривалий час до Переяславської ради 1654 року, так і впродовж значно довшого постпереяславського періоду⁵. Але при цьому практично завжди я доходив думки, що зрозуміти чи то логіку розвитку козацької державності, чи то глибинні проблеми українсько-російських взаємин, а заодно і цілий клубок проблем соціокультурного, духовного, освітнього тощо процесів вітчизняної історії не те що ігноруючи повністю, а навіть без належного (і в цих умовах цілковито виправданого) зосередження уваги на особистості самого гетьмана Мазепи та особливостях тієї доби, на тлі якої проступають і його найвеличніші здобутки, і найдраматичніші поразки, є завданням абсолютно марним. Адже саме роки Мазепиною перебування на чолі козацької України, з одного боку, підбивали підсумки кривавого, так званого короткого, XVII століття, а з іншого — відкривали «довге» XVIII століття. Це «довге» століття, яке, розпочавшись власне наприкінці 1680-х років, у часи сходження Івана Мазепи на гетьманство, не лише пережило вимушену еміграцію і смерть гетьмана, а й тривало ще навіть приблизно 30 років після календарного завершення 1790-х — доти, доки зберігалися хоч якісь ознаки тієї держави, тієї культури, тих соціальних зв'язків, що остаточно сформувалися і розквітали саме в часи правління нашого героя.

З огляду на величезну кількість накопичених дослідниками фактів з життя і діяльності Івана Мазепи, а також на численні спроби монографічно їх осмислити, було б легковажно ставити перед собою завдання якнайповніше відобразити біографію гетьмана. Тож книжка не претендує на вичерпність у реконструюванні життєвого шляху Мазепи й аналізі його культурно-освітньої та меценатської місії. Ці та інші аспекти мазепіани вже були предметом спеціальних досліджень, а обмежена джерельна база навряд чи дасть змогу в близькому

майбутньому досягти якихось зрушень. Свою дослідницьку місію вбачаю у вирішенні значно скромнішого завдання — представити політичні задуми і вчинки нашого героя, але обов'язково в контексті реалій та умовностей вельми специфічної в соціокультурному сенсі ранньомодерної доби, а також виразно акцентувати передовсім на перебігу міжнародних процесів на теренах Центрально-Східної Європи.

Як знавець міждержавних взаємин і як талановитий дипломат Іван Мазепа помітно вирізнявся з-поміж своїх попередників та наступників на гетьманстві, до його авторитетної думки з цього приводу прислухалися навіть при дворах сучасних йому правителів. Саме спираючись на власні знання й уміння в царині дипломатії, гетьман, як видається, розраховував якнайкраще захистити інтереси власного соціального стану і держави загалом — не забуваймо, що в ранньомодерну добу всі монархії були становими за своєю суттю. Але парадокс у тому, що саме там, де він почувався чи не найкраще, на гетьмана очікували найбільші розчарування і врешті фіаско. Непередбачувана круговерть міжнародних процесів у Європі та кардинальні тектонічні зрушення в традиційній структурі зовнішньополітичної рівноваги призвели до особистої поразки гетьмана і завдали непоправної шкоди тій державі, яку він так загалом вправно очолював упродовж рекордного для українських регіментарів часу. І, власне, саме таке хитросплетіння зовнішньополітичних інтересів європейських держав, спровокований під час спроб реалізувати ці інтереси глобальний за мірками початку XVIII століття міжнародний катаклізм, потрапляння, а точніше силове втягування у його вир і Української козацької держави та намагання української влади (вдалі й не дуже) вирватися з цієї біди з найменшими втратами — усе це і становить головний дослідницький інтерес пропонованої книжки.

Насамкінець маю честь подякувати колегам Олександру Гуржію, Володимирі Маслійчуку, Сергієві Павленку, Володимирі Пришляку, Валерієві Смолю, Олексію Сокирку, В'ячеславу Станіславському, Валерієві Степанкову, Олексію Струкевичу, Тетяні Таїровій-Яковлевій,

Тарасу Чухлібу, дослідження яких, а також запроваджені ними до наукового обігу джерела, як і гострі дискусії з ними, допомагали формувати власний погляд на ранньомодерну козацьку державність загалом і добу Івана Мазепи зокрема. Окремі слова вдячності Центру східноєвропейських студій Варшавського університету (*Studium Europę Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*) й особисто його голові пану Яну Маліцькому (*Jan Malicki*), а також Асоціації польських університетів, які, визнавши мене лауреатом Нагороди імені Івана Виговського (*Nagroda im. Iwana Wyhowskiego*), уможливили річне наукове стажування в найкращих університетах Польщі та, відповідно, створили найкращі умови для завершення книжки, задум якої визрівав десятиліттями.

Віктор Горобець

Розділ 1

У ПРИГОТУВАННЯХ ДО БУЛАВИ

«Роду шляхетського, повіту Білоцерківського»

Назва розділу, що містить у собі згадки про ефемерні «приготування» Івана Мазепи-Колединського до сходження на гетьманство в Україні, є, звісно ж, не що інше, як інтелектуальна провокація, яка свідомо приправлена значною часткою іронії. Адже важко уявити, що юний шляхтич з Білоцерківщини, нехай і той, родичі якого мали стосунок до не такої вже й екзотичної на прикордонні Речі Посполитої зі Степом козацької служби, замолоду сподівався пов'язати своє життя зі службою у Війську Запорозькому. А тим паче в часи, коли підвладна Війську Запорозькому територія козацької України локалізуватиметься не на рідному для нього Правобережжі, а вже за Дніпром, на Лівобережжі, або ж, як було прийнято в середовищі шляхти, «справжньої», «української», називати ті землі — на Задніпров'ї.

Утім доля розпорядилася так, що, попри ймовірну відсутність у молодого Мазепи та його батьків саме такого життєвого плану, усі його академічні студії — як в Україні, так і за кордоном, вишколи при королівському дворі, а також отримані від народження та в результаті здобутої освіти й виховання службові аванси та перспективи, як і супутні випробування долі, зловтішання недругів і несправедливі обмовляння, які йому довелося знести, зрештою прислужилися як найкращому приготуванню амбітного чоловіка до саме такої важливої